

АЛЕКСИНАЧКА КОТЛИНА КРОЗ АДМИНИСТРАТИВНЕ ПОДЕЛЕ ОД СРЕДЊЕГ ВЕКА ДО ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРСКЕ КЛАСТИ

Апстракт: *Рад је покушај да се утврде све административно-територијалне промене које су се у периоду од почетка средњег века до краја турске управе дешавале на простору данашњег алексиначког Поморавља. У средишту пажње је број и простирање жупа на овом простору у време српске средњовековне државе.*

Кључне речи: *Алексиначка котлина, жупе, Загрлата, Ушка, Поморавље, Литовачко крајиште.*

Рани средњи век

Алексиначка котлина се налази у северном делу јужног Поморавља. На северу се простире до Послонских планина и Буковика, на југу до Мезграјског теснаца и гребена Малог Јастрепца, на западу обухвата слив Рибарске реке, а на истоку се простире до обронака Озрена и Девице. Заузима површину од око 1150 квадратних километара. Још у најстаријој прошлости, користећи се природном комуникацијом, долину Велике и Јужне Мораве, многи народи пролазили су и насељавали се на територији Алексиначке котлине. Постојеће културе сменила је на прелазу старе у нову еру римска. Вишевековни неометан развој римских насеља у области Јужног Поморавља узнемирила су померања варварских народа. Честа пробијања римског лимеса довела су до напуштања равничарских насеља и њихово премештање у близину утврђења подигнутих на брдским положајима. Таква ситуација није заобишла ни Алексиначку котлину па се јавља читав систем утврђених насеља на узвишењима, међу којима су највећи значај имале градине у атарима села Бовна, Липовца, Лабукова, Врћеновице, Кулине, Породина и Витковца.

Почетком VI века словенске скупине које су до тада живеле на левој обали Саве и Дунава, почињу да прелазе ове две реке и да се у пљачкашким походима спуштају ка југу Балканског полуострва. У почетку се са пленом враћају преко Саве и Дунава, а онда све чешће и насељавају. Византијски писци говоре да се читава земља „пословенила“ – Словени су већ почетком VII века дошли до Коринтског залива, околине Солуна и населили Пелопонез. Године 626. са Аварима су неуспешно опседали Цариград. Ипак, Византија је успела да одоли нападима, да се реформише и ојача. Успостављен је систем „тема“ – војно-административних јединица на оној територији где је Византија стварно имала контролу. Одатле су Византинци кретали ка освајању изгубљених области.

Централнобалканске територије, па тако и долина Јужне Мораве, била је ван контроле Византије у VII веку али је та област због свог комуникацијског значаја била један од приоритета поновног византијског освајања.

За период од VII до IX века нема конкретних података о алексиначком крају. Поједина словенска племена на ширем простору Балканског полуострва остала су забележена у византијским и западним изворима. Именована су према областима које су населила, нпр. Струмљани у долини Струме, Тимочани у поречју Тимока или по племенском имену које су донели из прадомовине, нпр. Сагудати, Верзити... Тако се 845. године у делу анонимног баварског географа помиње и племе Морављана које насељава долину реке Мораве.

У то време Морављани нису били под влашћу бугарске државе која се простирала источно од њих, односно ни долина Мораве није улазила у састав Бугарске. Самосталност Морављана трајала је до 853. када извор *Анали св. Бертена* наводи да су Бугари примили Словене у савез.¹ Након овога, Морављани се више не помињу у изворима. Тек тада су Бугари проширили власт до долине реке Мораве. Овде је неопходно нагласити да је период раног средњег века и формирања „варварских“ држава време када политичка организација није почивала на владавини над територијом већ над људима. Власт једног народа над другим огледала се не у интеграцији тог народа у територијални систем победника, већ изнад свега у наметању данка потчињеном.²

Након 971. године, Византија слама Бугарску и поново излази на Дунав. На ушћу реке Мораве у Дунав налазио се и град Морава у коме је било седиште истоимене теме. Познато је и име њеног стратега, Адралеста Диогена³, али није познато колико се територија ове теме пружала узводно уз Мораву и да ли је алексиначка област била њен део. Бугарска је до 986. повратила изгубљене територије и значајно се проширила за време цара Самуила (976-1014) а потом је Византија под Василијем II (976-1025) овладала читавим Балканским полуострвом. Поново је успостављена тематска организација на Балкану и алексиначка област била је од 1018. г. у саставу теме Бугарска, затим теме Сирмијум, а након 1091. г. а пре 1114. г. у саставу новообразоване теме Ниш-Браничево.⁴ Иначе, тема Ниш-Браничево помиње се први пут у делу *Ане Комнин, Алексијада*⁵. Ипак, за сада остаје непозната структура локалног чиновништва и веома је могуће да још увек нису идентификоване све значајне административне јединице.⁶ Територија од Дунава на северу до Ниша на југу била је веома слабо утврђена и ретко насељена. Више западних извора од средине XI до средине XII века наводи да је пут дуж Мораве био једва проходан због густих шума и „полуварварских“ народа који су вребали путнике. Помињу се Печенези, Кумани, Бугари и Срби. Ипак, извори показују и карактер промена које су наступиле у

¹ П. Коматина, „The Slavs of the Mid-Danube Basin and the Bulgarian Expansion“, ЗРВИ, XLVII, Београд 2010, 77.

² П. Коматина, „О српско-бугарској граници у IX и X веку“, ЗРВИ, LII, Београд 2015, 34.

³ С. Пириватрић, „Византијска тема Морава и "Моравије" Константина VII Порфирогенита“, ЗРВИ, XXXVI, Београд 1997, 174.

⁴ А. Узелац, „Скитски разбојници у бугарској пустињи“, *Историјски часопис*, 59, Београд 2010, 72.

⁵ Р. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, Cambridge 2004, 152.

⁶ Љ. Максимовић, „Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године“, ЗРВИ, XXXVI, Београд 1997, 42.

доњем току Јужне и горњем току Велике Мораве након ширења граница Рашке.⁷

Материјални остаци из преднемањићког периода су ретки, а најзначајнији споменик у алексиначкој околини чија се градња везује за IX или X век је манастир св. Роман у Ђунису. Оснивањем Охридске архиепископије 1019. године, Ниш је постао седиште епископије. Северно од Ниша, град Истаагланга (Сталаћ) припадао је Браничевској епископији.⁸ Алексиначка област налазила се под византијском влашћу све до Стефана Немање који је у периоду од 1180. до 1190. г. ову област прикључио српској држави.

Алексиначка област у оквирима српске средњовековне државе

Један од најважнијих праваца ширења државе Стефана Немање био је према истоку, ка долини Јужне Мораве. Његови одреди су још 1172. г. нападали област дуж пута Београд-Браничево-Ниш. Са друге стране, Византија је Поморавље најупорније бранила и настојала да изгубљене области поврати првом приликом. Од највећег значаја за обе стране био је пут који је ишао долином Јужне и Велике Мораве, знаменити *via militaris*.

Основна управно-територијална јединица у средњовековној Србији била је жупа. Њоме је управљао жупан, а чинило ју је више села и бар једна тврђава или град. Жупе су биле јасно омеђене као што су своје међе имала и села унутар једне жупе.

На основу доступних историјских извора и резултата истраживања модерних српских историчара и археолога, на територији Алексиначке котлине у периоду од XII до XV века постојале су жупе Загрлата и Ушка на левој обали Јужне Мораве и Поморавље и Липовачко крајиште на десној обали. Ранији истраживачи и традиција су у оквир наше територије смештали следеће жупе: Загрлату, Пешчаницу, Турију, Добрич, Реке, Голак, Липовицу и Тополницу. Овакав распоред доследно се ослања на логику географских микрорејона пратећи речне сливове и правце простирања узвишења. Тако, по овом моделу слив једне реке јесте једна жупа, што узрокује увећање броја жупа које су по површини веома мале. Поређењем са површином других жупа, нпр. Дубочицом или Топлицом, уочавамо да би постојање жупа овако мале површине представљало изузетак. Ипак, главни разлог за одбацивање модела постојања осам жупа на територији Алексиначке котлине је непостојање историјских извора који би га поткрепили.

Пре него што је самостално почео да влада, Стефан Немања је имао под својом управом део српских земаља. То су биле области: Топлица, Ибар, Расина и Реке. Положај прве три области је јасно одређен док о положају области Реке постоје опречна мишљења. Још је Стојан Новаковић, уз знатне резерве, помишљао да се ова жупа простирала дуж реке Моравице, која се код Алексинца улива у Јужну Мораву.⁹ По Константину Јиречку жупа Реке се налазила код Алексинца. Михајло Костић прихвата ту тврдњу и надовезује се: „То значи да је обухватала моравски, али због истакнутих односа у рељефу, такође и сав

⁷ А. Узелац, "Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!" - Поморавље у другој половини 12. века“, у: Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011, 106.

⁸ Историја српског народа, I, Београд 2000, 178. (Љ. Максимовић)

⁹ С. Новаковић, „Земљиште радње Немањине“, Годишњица Николе Чупића, 1, Београд 1877, 186.

подбуковички рејон. И сам назив Реке говори о поречју речних токова. Оно је обухватало, сем долинског дна Јужне Мораве, и поречје већих притока Моравице (у котлинским границама), Пуљанске, Рујишке и Послонске реке.¹⁰ Међутим, данас је у науци прихваћено да се жупа Реке налазила у данашњој области Пусте Реке која је у саставу Лесковачке котлине.¹¹

Једна од жупа која се налазила на територији алексиначке општине је и Загрлата. Њу је Стефан Немања освојио после 1183. године и задржао је и после пораза од византијског цара Исака II Анђела 1190. године иако је неке освојене жупе и градове на југу морао да врати Византији. Жупа Загрлата се налазила у широј околини Ђуниса и простирала се на левој обали Јужне Мораве до њеног ушћа у Западну Мораву. У целини је обухватала слив Рибарске реке, што значи да је заузимала крајњи запад и северо-запад данашње општине Алексинац. Средиште жупе и њено најзначајније насеље је Ђунис.

Жупу Пешчаницу описује академик Михајло Костић у својој студији о Алексиначкој котлини. Он истиче да се „као предео реке Пешчанице ова жупа наводи у повељи кнеза Лазара и патријарха Спиридона 1382.“¹² Такође одређује и њене границе – на западу се граничила са жупом Загрлатом на размеђи Рибарске и Јаковљанске реке, а на истоку до размеђе реке Турије и Јаковљанске реке. На југу се простирала до обронака Великог Јастрепца, а на северу се спуштала до Јужне Мораве. Ипак, из разлога које ћемо навести, не можемо се сложити да је слив Јаковљанске, односно, Пешчаничке реке био издвојен као посебна област, односно жупа.

Повеља на коју се М. Костић позива је повеља монаха Доротеја манастиру Дренчи, издата 2. марта 1382. у манастиру Жича. Монах Доротеј, који је вероватно пре замонашења био истакнути властелин, овом повељом прилаже манастиру Дренча (4 км северно од данашњег Александровца) низ села, заселака и др. у близини Александровца, Крушевца и у Браничеву. Имајући увид у текст повеље¹³ уочили смо да давалац повеље групише села по областима, односно жупама, почевши од саме околине манастира, преко Расине, Загрлате и Браничева: „И у Загрлатој Трг на Морави са скелом. И село Врлницу. И село Брези. И село Битино. И реку Пешчаницу Језеро... Бигле... са свим селима, засеоцима и међама. И село Љубешу више Зарве.“¹⁴

Из овога следи да је Пешчаница део жупе Загрлате, а не посебна жупа. Осим Пешчанице, међу поменутих селима, са сигурношћу препознајемо још само Љубеш (данас Горњи и Доњи Љубеш) док за село Битино можемо да претпоставимо да се налазило у близини села Доњег Адровца где и данас постоји потес Битино. Село Врлница би могло да буде данашње село Рлица, западно од Рибарске бање, које се под истим именом помиње и у турском попису 1536. Остала поменута села још увек нису убицирана. Овде треба објаснити шта значи „Језеро“ уз Пешчаницу. Преводаца А. Младеновић термин из повеље „блато“ преводи као „језеро“ што нас асоцира на већу површину стајаће воде која се тада

¹⁰ М. Костић, „Алексиначка котлина“, Зборник радова географског института, 22, Београд 1969, 458.

¹¹ М. Благојевић, „Жупа Реке и „Дендра“ Јована Кинама“, ЗРВИ, XXXV, Београд 1996, 204.

¹² М. Костић, н. д., 457.

¹³ А. Младеновић, Повеље кнеза Лазара, Београд 2015, 188.

¹⁴ Исто.

налазила у близини Пешчанице. Међутим, „блато“ може да буде и речна мртваја, какве постоје на старом кориту Јужне Мораве. Постоји још један разлог помињања језера, односно мртваје у повели о којој причамо – моравске мртваје су биле веома погодне за риболов за шта су црквена властелинства била посебно заинтересована.¹⁵ На ђенералштабној карти из 1894. године североисточно од Пешчанице уписан је потес Суво језеро што може бити место на коме се у XIV веку налазило село које је у свом подножју имало мртвају или рибњак. Налази археолошке перспекције овог дела александричког Поморавља евидентирали су археолошки материјал из периода средњег века на локалитетима код Кормана (Селиште), Трњана (Јазбине) и Гредетин (Сеоска црква).

Туријска област, источно од Пешчанице, коју неки аутори такође убрајају у жупе српске средњовековне државе, није документована у изворима. Неоспорно је да је област Туријске реке била густо насељена још у касној антици и да се ту налазе многобројни остаци утврђења и градишта. Значај Туријске реке уочио је још Тихомир Ђорђевић који у свом раду „Уз Турију“ наводи локалитете античких утврђења у кањону реке.¹⁶ Сам назив можда потиче од латинске речи *Tures* - кула, по многобројним утврђењима у овој области, где и данас постоји село Кулина али и село Стублина. Иначе, термин *кула* арапског је порекла али се код нас усталио посредством Византије и јавља се први пут у изворима у 11. веку. *Кула* је у средњем веку означавала мање утврђење на узвишеном положају док се за оно што се у данашњем језику назива кулом (појединачна кула у оквиру бедема или независно од њега) користио израз *ступ* или *тург*. Такође, област је могла бити названа и по једној врсти дивљег говечета (тур, турица). Подаци из повеља и топономастика такође потврђују присуство тура на просторима средњовековне српске државе.¹⁷

У Житију светог Симеона које је саставио Свети Сава, набрајају се све жупе које је Стефан Немања ослободио од византијске власти. Набрајају се жупе по географском редоследу и то почев од југа ка северу. Након жупа у Метохији и на Косову, следе Глбочица (Дубочица), Реке, Ушка и Поморавље, Загрлата, Левче и Белица. Све жупе се међусобно додирују, тачније, настављају једна на другу. Изостављање Топлице у набрајању је из разлога што је Стефан Немања ту област поседовао још као удео кнез, а није је освојио од Византије. Област Реке је такође припала Немањи у исто време када и Топлица али је Реке морао да врати Византији највероватније у оно време када га је византијски цар признао за великог жупана (до краја 1172), а након тога је поново прикључио Србији па је зато и убраја у освојене области. Жупе Левча и Белица налазиле су се дуж леве обале Велике Мораве, а Загрлата јужно од њих, дуж леве обале доњег тока Јужне Мораве. Положај жупе Реке, како смо раније нагласили, данашња историографија смешта у Пусторечку област. Северно од ње долази Ушка и Поморавље, а још северније Загрлата. Пошто се жупа Поморавље налазила на десној обали Јужне Мораве, остаје могућност да су се Ушка и Загрлата граничиле на јужним ободима данашње општине Алексинац, а да се Ушка простирала даље на југ до Топлице.

¹⁵ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007.

¹⁶ Д. Рашковић, „Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју“, у: Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 2000, 61.

¹⁷ С. Мишић, „Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве“, у: Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 103.

То значи да се жупа Ушка налазила северно од долине реке Топлице, на простору између Јужне Мораве на истоку и обронака Малог Јастрепца на западу; на северу се пружала бар до данашње Тешице, где се граничила са Загрлатом у висини Шиљиговца.¹⁸ Интересантни су и покушаји објашњења самог термина *Ушка*. Момчило Златановић наводи да топоним Уши у врањском крају означава два виса и уопште, узвишена (подигнута) места и пролаз између њих. У случају Ушке, можда треба помишљати и на простор где се додирују Велики и Мали Јастребац и пределе на северу који му теже, све до граница Загрлате.¹⁹ Касније, у време успона српске средњовековне државе, нема више помена Ушке али се често јавља топоним Добрич који се налазио на простору Ушке.²⁰ Добрич јесте био посебна, географски заокружена област, вероватно и жупа мада то не можемо са сигурношћу да тврдимо. Ушка, односно Добрич, је у ширем смислу припадао већој територијалној целини - *земљи Топлици*.²¹ Иначе, *земље* су у средњовековној Србији обухватале две или више жупа.

Жупа Поморавље налазила се на десној обали Ј. Мораве. Помиње је Свети Сава у Житију Светог Симеона. Поморавље је било једина жупа на десној обали Ј. Мораве коју је Стефан Немања успео да задржи и после 1190. Ка југу се простирала до северних граница градске жупе Ниша, које су крајем XII века допирале до Велепољске реке. Северно, Поморавље је могло да се простире до близу Ћуприје. Код Сталаћа, на саставу двеју Морава, Поморавље се граничило са Загрлатом. Иначе је простор од Ражња и Сталаћа до Ћуприје у XI веку био прекривен густим шумама па је питање да ли је ова територија у XII веку уопште жупски организована и довољно насељена.²² Од насеља се на овом делу Цариградског пута помиње само Болван (1395). У 14. и 15. веку Поморавље се више не помиње, а на тој територији се јављају нове управно-територијалне јединице: жупа Дубравница и Петруско крајиште у северном делу некадашњег Поморавља и Липовачко крајиште у јужном делу. Од како је прикључена српској држави, ова област остала је гранична кроз цео средњи век, све до турских освајања. На карти број 1. дајемо карту простирања *Средњовековне жупе Алексиначке котлине, 12. и 13. век* по М. Костићу, а на карти број 2. *Жупе и крајишта, 14. и прва половина 15. века*.

Линија разграничења између Загрлате и Ушке дата је орјентационо јер, за сада, не располажемо конкретним подацима о њеном пружању, односно постоји могућност да се ове две жупе нису додиривале дуж целе линије разграничења. Са друге стране, уколико прихватимо могућност да су Битино и Врлица данашња села Доњи Адровац и Рлица, онда се жупа Загрлата простирала даље ка југу до изворишта Рибарске и Јаковљанске реке где се додиривала са Ушком, а ка југоистоку се пружала бар до Доњег Адровца. Граница је могла бити и линија

¹⁸ С. Мишић, „Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку“, у: Делиград – од устанка до независности, Београд 2007, 2.

¹⁹ В. Алексић, „Стефан Немања у запостављеним изворима“, у: Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011, 91.

²⁰ М. Копривица, „Добрич поље у средњем веку“, у: Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011, 126.

²¹ Н. Бркић, „Насеља и становништво Топлице и Дубочице од 14. до 16. века“, (докторска дисертација, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департаман за историју, 2013)

²² С. Мишић, Жупе Поморавље и Дубравница..., 3.

Рибарска бања-Росица-Каменица-Лознац-Житковац или Прџиловица.²³ Иначе су границе између жупа могле бити јасно одређене реком али није ни морало да постоји јасно разграничење уколико се међу жупама налазила пушта, ненасељена област, шума, брдо или планина. О постојању "пустих брда" између жупа сведочи 158. члан Душановог законика који прописује посебне обавезе села суседних жупа да дају стражу дуж пута који пролази преко ненасељене области.

Карта 1. Средњовековне жупе Алексиначке котлине, 12. и 13. век

Крајишта су била посебне територијално-управне јединице и могла су се састојати од једне или више жупа. Налазила су се уз државну границу и имала су функцију да спрече непријатељску војску да продре у дубину државне територије. Такође су имала улогу заштите државе од продора разбојника. Крајиштем је управљао властелин крајишник који је од владара добијао одређену крајину, обично на доживотну управу. Имао је обавезу да плати насталу штету уколико са својом крајишком војском не успе да спречи пролазак непријатеља или разбојника, а насталу штету морао је да надокнади и седмоструко уколико би разбојници са пленом прешли преко крајишта у повратку. Касније, у складу са реформама деспота Стефана Лазаревиће након 1409. године, властелине - крајишнике замениће „војводе крајишке“, делегиране од стране владара, које нису морале, по правилу, имати баштине на подручјима своје службе.²⁴ На територији данашње општине Алексинац у XIV веку формирано је крајиште чији је центар био у Липовцу, а потом у Бовну. Простирало се на једном делу раније жупе Поморавље и то на југу до Велепољске реке, а на северу до Ражња. Северније од Ражња настала је крајем XIV века нова жупа Дубравница која је вероватно била

²³ М. Штетић, „Алексиначки крај у средњем веку“, у: Алексинац и околина у прошлости, Алексинац 2016, 50.

²⁴ М. Благојевић, Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године, Историјски гласник, 1-2, Београд 1987, 28.

саставни део Петрушког крајишта. Петрушко и Липовачко крајиште су после битке на Марици била јаче изложена притиску Османлија. Властелин крајишта Петрушког, Цреп Вукославић, заједно са извесним Витомиром, зауставио је 1380. године у бици на Дубравници османску војску која је продрла из правца Ниша. Поменути Витомир је можда био онај безимени заповедник Липовачког крајишта, ктитор манастира Светог Стефана.²⁵ Оба крајишта су успешно одолевала нападима све до 1413. године када су разорена у походима принца Мусе. Липовац након тога није обнављан, а његову улогу преузима трг и тврђава Болван. До 1427. године овај крај је био најистуренија област српске деспотовине према османској Турској. Граница је ишла северно од Ниша преко Сврљишких планина па обронцима Девнице, тако да је на турској страни била долина Сврљишког Тимока, а на српској долина Топоничке реке, потом је ишла јужним обронцима Озрена, где су Липовац и Болван биле истурене утврђене тачке на српској страни, а од Моравичке клисуре ка северу граница је ишла на јужне и западне обронке Ртња, остављајући Честобродицу на српској, а долину Црне Реке на турској страни.²⁶ Липовачко и Петрушко крајиште су се граничили код Ражња који је припадао Петрусу.

Карта 2. Жупе и крајишта, 14. и прва половина 15. века

Након смрти деспота Стефана Лазаревића 1427. године, Турци су заузели Ниш и Крушевац па је и Липовачко крајиште пало под њихову власт. Године 1444. Мурат II је вратио деспоту Ђурђу 24 града али не и Ниш, Крушевац, Сталаћ и Бован што значи да је Липовачко крајиште остало на турској страни. У периоду између 1451. и 1453. области око Крушевца, Козника, Петруса и Бовна налазиле су се у српској држави. Оне су коначно потпале под турску власт септембра или

²⁵ С. Мишић, „Петрушко и Липовачко крајиште од половине XIV века до 1459. године“, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, Крушевац 2010, 124.

²⁶ С. Мишић, „Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница“, Историјски гласник, 1-2, Београд 1987, 84-85.

октобра 1453.²⁷

У првим турским пописима Болван се помиње као нахијско средиште. Болван је за разлику од Липовца који је страдао у Мусином походу, био поштеђен јер се посада тврђаве предала. Такође је имао и привредни значај јер се још 1395. године помиње у повељи кнегиње Милице руском манастиру светог Пантелејмона на Светој Гори као трг на коме се складишти и тргује сољу која се увозила из Угарске. Ту је поред магацина морала да постоји и царинарница са цариницима. Не бисмо погрешили ако закључимо да се са овог трга сољу снабдевало становништво Великог и дела Јужног Поморавља. Све ово би говорило у прилог развијености трга, што би такође значило да је он морао настати бар једну до две деценије, пре овог првог помена.²⁸ Болван ће значајну улогу имати и под турском влашћу у време њихове експанзије даље на север.

Алексиначка област под турском влашћу

Након пада под турску власт, територија данашње општине Алексинац ушла је у састав Крушевачког санцака 1455. године. Насеља са десне стране Јужне Мораве припадала су Бованској и Нишкој нахији. Бованска нахија се на југу граничила са Нишком, а на северу са Петрушком нахијом Смедеревског санцака обухватајући насеља Рујиште, Црни Као и Мозгово²⁹. На истоку се граничила са Видинским санцаком до линије којом и данас углавном иде источна граница алексиначке општине. Села Гојмановац, Лабуково³⁰, Рсовац, и Рашинац (данашњи Пирковац)³¹ припадала су Видинском санцаку. Нишкој нахији су припадала села Врело, Горњи и Доњи Крупац, Станци, Пруговац и Црна Бара. Ова нахија је 1481. године издвојена из Крушевачког санцака и припојена Смедеревском санцаку. Насеља са леве стране Јужне Мораве припадала су Крушевачкој нахији.

Поред управно-територијалне поделе на нахије, постојала је и подела на судске области, кадилуке, али се њихове границе обично нису поклапале, јер су кадилуци формиран према броју муслиманског становништва у њима.³² Кадилук је могао обухватати област само једне нахије, а могао се протезати и на више нахија. Кадилук Бован настао је пре 1570. године, а 1597/98. је обухватао простор од Буковика на северу до Топоничке реке на југу. На западу му је граница била Јужна Морава изузев села Адровца које је било с друге стране реке. На истоку су му граница биле планине Озрен, Девица, до Сврљишке клисуре.³³ Изгледа да су се у то време границе Бованске нахије поклапале са границама Бованског кадилука. До успостављања кадилука Бован, већина насеља ове нахије била је под

²⁷ G. Garić Petrović i D. Amedoski, „Zagrlata: from Serbian župa to Ottoman nâhiye“, *Journal of Oriental and African Studies*, 23, Athens 2014, 101.

²⁸ С. Мишић, „Болван у срењем веку“, Караџић, 1, Алексинац 2009, 16.

²⁹ Т. Катић, „Дефтер овчарине и торовине кадилука Петруш из 1597/98. године“, *Мешовита грађа = Miscellanea*, 29, Београд 2008, 64.

³⁰ Д. Бојанић, „Фрагменти збирног пописа Видинског санцака из 1466. године“, *Мешовита грађа = Miscellanea*, 2, Београд 1973, 20.

³¹ Д. Бојанић, „Фрагменти опширног пописа Видинског санцака из 1478-81. године“, *Мешовита грађа = Miscellanea*, 2, Београд 1973, 132.

³² Љ. Крклуш, *Правна историја српског народа*, Београд 2007, 114.

³³ Д. Амедоски, „Прилог проучавању сеоске привреде нахије Бован у 16. веку“, у: *Алексинац и околина у прошлости*, Алексинац 2016, 122.

управом кадилука Бања, док је мањи број села припадао кадилуцима Ниш и Крушевац. И средином 17. века Бован је убележен као кадилук.

Почетком XVI века поново се јавља Загрлата – као нахија и као кадилук. Као нахија, помиње се 1516. у оквиру Смедеревског санцака. Формирана је као *Влашка нахија*, односно, посебна војно-административна област која је обухватала исту територију као и регуларна нахија али су је чинила само она насеља која су настањивали поданици са статусом Влаха. Дакле, Влашка нахија паралелно постоји на истом простору са обичном нахијом. Статус влаха је подразумевао одређене повластице повезане са посебном војном организацијом.

У попису Влаха Смедеревског санцака 1528. Загрлата се састоји, у највећем броју, од насеља која су припадала Крушевачкој нахији али и по неколико насеља из нахија Козник, Прокупље и Бован.³⁴ Укупан број насеља са влашким статусом у нахији Загрлата у оквиру Смедеревског санцака било је 88. Нахија Загрлата је 1536. издвојена из Смедеревског санцака и додата Крушевачком. Загрлата је онда имала 74 села.³⁵

Због честих ратова и болести које су харале у XVI веку, број становника Бованске нахије 1607. године био је десетоструко мањи у односу на попис из 1516. У овом периоду нахија је скоро сасвим запустела.³⁶

Пред крај XVII века Алексинац је био седиште кадилука. Као кадилук помиње се заједно са још седам других који су били дужни да дају рају за потребе крчења шума у залеђу Цариградског друма. Наиме, након аустријског неуспеха у Србији и Велике сеобе Срба 1690. паланке дуж Цариградског друма остале су опустошене и скоро без становништва. Залеђем трасе овог друма владали су многобројни хајдуци. Наредних десет година хајдуци су представљали један од највећих проблема на деоници од Београда до Ниша. Један од начина њиховог уништења било је и крчење шума дуж главног пута. Ангажована је раја из осам кадилука међу којима и раја из Алексиначког кадилука. Сваком учеснику у овој сечи одређена је надница од 10 акчи и, што је тад било још важније, тајин од пола оке брашна на дан.³⁷

Иако је Алексиначка нахија почетком XVIII века припадала Крушевачком санцаку, у војном погледу, посада Алексиначке паланке била је у искључивој надлежности мухафиза Београда и са другим паланкама била је у функцији одбране Београдског серхата (крајишта). У исто време, Алексинац је заједно са Ражњем, у судској подели припадао Нишком кадилуку.

Након пада Београда под аустријску власт августа 1717. султан Ахмед III је, желећи да предупреди устанке и придобије рају, издао 20. септембра 1717. године хатихумајун о ослобођењу раје намета на три године. Ова повеља упућена је кадијама и представницима месних власти, па се међу двадесет насеља помиње и Болван али не и Алексинац. На жалост, не можемо да закључимо да ли је Болван у то време био седиште кадилука или нахије.

Пожаревачким миром 1718. Алексинац остаје у Турској иако су аустријски

³⁴ G. Garić Petrović i D. Amedoski, n. d., 106.

³⁵ М. Васић, „Становништво Крушевачког санцака“, у: Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 51.

³⁶ Д. Амедоски, „Демографске промене у нахији Бован као пример депопулације Румелије у 16. веку“, Историјски часопис, 59, Београд 2010, 239.

³⁷ Р. Тричковић, Београдски пашалук 1687-1739., Београд 2013, 133.

преговарачи сматрали да Аустрији треба да припадне сва Србија са Нишом.³⁸ Карта Србије коју је 1718. године израдио аустријски инжињеријски капетан Епшвилц обухватала је Србију под аустријском окупацијом али и делове неколико нахија које су остале под Турском. Алексинац је на тој карти уписан као насељено село и припада Сврљишко-бањском дистрикту (Isperlick Banier District). Узводно уз Моравицу уписани су само Суботинац и Болван као места на којима постоји прелаз преко реке. Уцртан је и Станачки и Крупачки поток. На путу од Алексинца ка Нишу убележене су и две карауле. Пут од Алексинца ка Ражњу недалеко од Алексинца се одваја једним краком који прелази Ј. Мораву. На левој обали Јужне Мораве није уписано ни једно место јер та обала вероватно није била предмет интересовања аутора карте.

Процес читлучења, који се спроводио у Србији у XVIII веку, довео је народ Србије у неподношљиво стање.³⁹ Иако је централна власт више пута покушала да забрани читлучење то јој није полазило за руком. Са друге стране, упоредо са овим процесом, развијала се и установа кнежинске самоуправе код Срба. Слабост и неспособност турског поретка да обнови своју доминацију над поданицима у Србији у оној мери како је то било у време највеће војне и политичке моћи турског царства, створила је повољну прилику Србима да изграде и учврсте своју унутрашњу самоуправу у кнежинама и селима.⁴⁰

Нахија је била подељена на неколико кнежина, а свака кнежина је обухватала по неколико села. За кнежину је одговарао кнез (обор-кнез, баш-кнез, вилајетски-кнез) који је посредовао између турских власти и српског становништва. Поред кнеза, постојао је још један орган народне самоуправе: кнежинска скупштина. Она се одржавала редовно у свакој кнежини на утврђеном месту и била је састављена од сеоских кметова дотичне кнежине и других виђенијих људи. Кнежинска скупштина је разрезивала порезе на својој територији, старала се о манастирима и црквама, путевима и о другим важним питањима. По потреби је бирала и кнежинског кнеза који је потом добијао и берат надлежне турске власти. Касније је положај кнеза постао и наследан па га је кнежинска скупштина бирала из исте породице. Кнезови су прикупљали порез и предавали га паши. Над кнежинском скупштином надзор су вршили турски органи власти у нахији – муселим у вези са управним питањима и кадија у вези са судским. Најнижи орган самоуправе био је сеоски кмет који је стајао на челу сваког села. Кмет је окупљао сеоске зборове на којима се саветовао са виђенијим сељацима о стварима битним за село, а могао је и да суди међу сељацима у ситним споровима ако би био позван. Села и кнежине имале су и колективну земљишну својину. Нажалост, немамо податке како је изгледала кнежинска организација на територији данашње општине Алексинац. По имену се једино зна да је у време Првог српског устанка кнез Алексиначке нахије био Милић⁴¹, а 1821. године алексиначки кнез је био неки Миша.⁴² Из других историјских извора зна се да је и територија

³⁸ Д. Пантелић, Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира, Београд 1948, 7.

³⁹ М. Спирић, Историја Алексинца и околине до краја прве владавине кнеза Милоша, Алексинац 1995, 178.

⁴⁰ М. Свирчевић, „Кнежинска и сеоска самоуправа у Србији 1739-1788“, *Balkanica XXXII-XXXIII*, Београд 2001, 193.

⁴¹ М. Спирић, н. д., 218.

⁴² Исто, 233.

Крушевачког санцака, односно Лесковачког пашалука, имала кнезове и извесна права кнежинске самоуправе.⁴³

У време аустријско-турског рата 1788-1791, који је код нас познат као „Кочина крајина“, аустријска војска је уз велику помоћ српских добровољаца заузела Крушевац 1789. године. Крушевачки санцакбег побегао је у Лесковац. После потписивања Свиштовског мира 1791. године територије које је Аустрија освојила у Србији враћене су Турској али је султан Селим III извршио реформе у земљи па је Лесковац постао седиште пашалука које је на северу обухватало територије некадашњег Крушевачког санцака. Све до 1833. године Лесковачком пашалуку припадала је и Алексиначка нахија.⁴⁴

У Првом српском устанку на ослобођеној територији изграђивани су нови органи локалне власти, науштрб раније кнежинске и сеоске самоуправе, мада по кнежинама нису били укинуги кнезови.⁴⁵

Од пропасти устанка до ослобођења Алексинца од турске власти, насеља данашње Алексиначке општине припадала су Алексиначкој, Крушевачкој и Нишкој нахији. Алексиначка нахија је на северу обухватала Рујиште и Црна Као, на североистоку се граничила са Бањском нахијом, а на југу са Нишком нахијом којој су припадала села Дражевац, Горњи Крупац, Бели Брег и Врело. Насеља на левој обали Јужне Мораве припадала су Крушевачкој нахији.

Хатишерифима из 1830. и 1833. године, Кнежевини Србији придодате су нахије које су биле ослобођене у Првом српском устанку, међу којима је била и Алексиначка нахија. Тако се ова област још једном нашла на граници две државе. Кнежине су добиле назив *капетаније*, а нешто касније преименоване су у *срезове*. Кнежине, односно капетаније престају да буду самоуправне целине већ постају административне испоставе централне власти. Од 1834. године турски назив нахија замењен је српским називом *окружје*.

⁴³ Историја српског народа V-1, Београд 2000, 20. (В. Стојанчевић)

⁴⁴ В. Стојанчевић, „Лесковац као административно подручје за последњих сто година турске власти“, Лесковачки зборник, III, Лесковац 1963, 62.

⁴⁵ М. Луковић, „Кнежинска и племенска самоуправа код Срба: порекло и институција“, Наша прошлост, 14, Краљево 2013, 10.

Литература

- Алексић, Владимир. „Стефан Немања у запостављеним изворима“. У: Стефан Немања и Топлица. Ниш 2011.
- Амедоски, Драгана. „Демографске промене у нахији Бован као пример депопулације Румелије у 16. веку“. Историјски часопис, 59, Београд 2010.
- Иста. „Прилог проучавању сеоске привреде нахије Бован у 16. веку“. У: Алексинац и околина у прошлости, Алексинац 2016.
- Благојевић, Милош. „Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године“. Историјски гласник, 1-2, Београд 1987.
- Исти. „Жупа Реке и „Дендра“ Јована Кинаме“. Зборник радова Византолошког института, XXXV, Београд 1996.
- Бојанић, Душанка. „Фрагменти збирног пописа Видинског санцака из 1466. године“. Мешовита грађа = *Miscellanea*, 2, Београд 1973.
- Бојанић, Душанка. „Фрагменти опширног пописа Видинског санцака из 1478-81. године“. Мешовита грађа = *Miscellanea*, 2, Београд 1973.
- Бркић, Никола. „Насеља и становништво Топлице и Дубочице од 14. до 16. века“. Докторска дисертација, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет Ниш, Департаман за историју, 2013.
- Васић, Милан. „Становништво Крушевачког санцака“. У: Крушевац кроз векове. Крушевац 1972.
- Gordana Garić Petrović and Amedoski Dragana. „Zagrlata: from Serbian župa to Ottoman nahiyе“. *Journal of Oriental and African Studies*, 23, Athens 2014.
- Историја српског народа, I, Београд 2000.
- Историја српског народа, V-1, Београд 2000.
- Катић, Татјана. „Дефтер овчарине и торовине кадилука Петруш из 1597/98. године“. Мешовита грађа = *Miscellanea*, 29, Београд 2008.
- Костић, Михајло. „Алексиначка котлина“. Зборник радова географског института „Јован Цвијић“ САНУ, 22, Београд 1969.
- Коматина, Предраг. „The Slavs of the Mid-Danube Basin and the Bulgarian Expansion“. Зборник радова Византолошког института, XLVII, Београд 2010.
- Иста. „О српско-бугарској граници у IX и X веку“. Зборник радова Византолошког института, LII, Београд 2015.
- Копривица, Марија. „Добрич поље у средњем веку“. У: Стефан Немања и Топлица. Ниш 2011.
- Кркљуш, Љубомир. *Правна историја српског народа*. Београд 2007.
- Луковић, Милош. „Кнежинска и племенска самоуправа код Срба: порекло и институција“. *Наша прошлост*, 14, Краљево 2013.
- Максимовић, Љубомир. „Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године“. Зборник радова Византолошког института, XXXVI, Београд 1997.
- Мишић, Сениша. „Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве“. У: *Свети Сава у српској историји и традицији*. Београд 1998.
- Мишић, Сениша. „Болван у срењем веку“. *Караџић*, 1, Алексинац 2009.
- Исти. „Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница“. *Историјски гласник*, 1-2, Београд 1987.

Исти. „Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку“. У: Делиград - од устанка до независности. Београд 2007.

Исти. „Петрушко и Липовачко крајиште од половине 14. века до 1459. године“. У: Историја Поморавља и два века Варваринске битке. Крушевац 2010.

Исти. Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века. Београд 2007.

Младеновић, Александар. Повеље кнеза Лазара. Београд 2015.

Новаковић, Стојан. „Земљиште радње Немањине“. Годишњица Николе Чупића, 1, Београд 1877.

Пантелић, Душан. „Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира“. Споменик, ХСVI, Београд 1948.

Пириватрић, Срђан. „Византијска тема Морава и "Моравије" Константина VII Порфирогенита“, Зборник радова Византолошког института, XXXVI, Београд 1997.

Рашковић, Душан. „Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју“. У: Трећа југословенска конференција византолога. Крушевац 2000.

Свирчевић, Мирослав. „Кнежинска и сеоска самоуправа у Србији 1739-1788: делокруг и идентитет локалне самоуправе у Србији од Београдског мира (1739) до аустријско-турског рата (1788) и Кочине крајине“. *Balkanica*, XXXII-XXXIII, Београд 2003.

Спирић, Миодраг. Историја Алексинца и околине. Алексинац 1995.

Стојанчевић, Владимир. „Лесковац као административно подручје за последњих сто година турске власти“. Лесковачки зборник, III, Лесковац 1963.

Stephenson, Paul. *Byzantium's Balkan Frontier*. Cambridge 2004.

Тричковић, Радмила. Београдски пашалук 1687-1739. Београд 2013.

Узелац, Александар. „"Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!" - Поморавље у другој половини 12. века“. У: Стефан Немања и Топлица, Ниш 2011.

Исти. „Скитски разбојници у бугарској пустињи“. Историјски часопис, 59, Београд 2010.

Штетић, Марина. „Алексиначки крај у средњем веку“. У: Алексинац и околина у прошлости. Алексинац 2016.

Списак прилога

Карта 1. Средњовековне жупе Алексиначке котлине, 12. и 13. век
 Карта 2. Жупе и крајишта, 14. и прва половина 15. века